

مقایسه حبسیه خاقانی شروانی با قصیده‌ای از سلیم تهرانی (د. ۱۰۵۷ ق)

علی کاملی^۱، سهیل قره جهرمی^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان کردستان
^۲ دانشجوی کارشناسی رشته آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان کردستان

چکیده

اقتباس از اشعار سراینندگان دیگر که در اصطلاح ادبی «اقتفا» گفته می‌شود از دیرباز در ادب فارسی و عربی سابقه طولانی داشته است. بسیاری از شاعران اشعاری نظیر شعر شاعران بزرگ پیش از خود سروده‌اند. در این میان خاقانی شروانی شاعر بزرگ پارسی‌سرا، از سرایندگانی است که تأثیر زیادی بر شاعران پس از خود داشته است. در این پژوهش به بررسی و مقایسه قصیده حبسیه معروف خاقانی شروانی به مطلع: «صبحدم چون کله بندد آه دودآسای من» با یکی از قصاید سلیم تهرانی، شاعر شناخته شده سبک هندی، که در مدح حضرت علی (ع) و به اقتفای قصیده خاقانی سروده شده است، پرداخته‌ایم. نتایج حاکی از آن است که سلیم تهرانی در بخش فرم از خاقانی تأثیر پذیرفته؛ اما قصیده او در حوزه سبکی و موضوعی کاملاً با حبسیه خاقانی متفاوت است. وجود چنین پژوهش‌هایی به شناخت بیشتر اشعار خاقانی و تأثیر این اشعار بر سراینندگان پس از وی منجر خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: خاقانی، سلیم تهرانی، قصیده، مقایسه.

۱- مقدمه

نظیره‌گویی از اشعار شاعران پیشین همواره در ادب فارسی و عربی از سابقه دیرینه‌ای برخوردار بوده است. بسیاری از شاعران فارسی یا عربی‌سرا از شاعران بزرگ پیش از خود اقتباس‌هایی کرده‌اند؛ حتی شاعران بزرگ نیز از این قاعده مستثنی نیستند.

برای نشان دادن تأثیری که اشعار شاعران بر یکدیگر داشته است، چند مورد را تنها از اقتباس‌های حافظ ذکر می‌کنیم:

۱. ای صبحدم ببین به کجا می‌فرستم // نزدیک آفتاب وفا می‌فرستم (خاقانی، ۱۳۹۳: ۵۵۷)

ای هدهد صبا به سبا می‌فرستم // بنگر که از کجا به کجا می‌فرستم (حافظ، ۱۳۹۳: ۱۲۴)

۲. دی ناگه از نگارم اندر رسید نامه // قالت رای فؤادی من هجرک القیامه (سنایی، بی‌تا: ۴۹۲)

از خون دل نوشتم نزدیک دوست نامه // ای رایت دهرا من هجرک القیامه (حافظ، ۱۳۹۳: ۴۶۳)

ای دل ز عقل و اولاد دیگر مکش ملامه // در شهر خویش بنشین بالخیر و السلامه (عبید زاکانی، ۱۳۹۸: ۱۰۲)

۳. عشق ورزیدم و عظم به ملامت برخاست // کان که عاشق شد از او حکم سلامت بر خاست (سعدی، ۲۵۳۵: ۲۷)

دل و دینم شد و دلبر به ملامت برخاست // گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست (حافظ، ۱۳۹۳: ۵۵)

۴. زلف تو را جیم که کرد؟ آنکه او // خال تو را نقطه آن جیم کرد (رودکی، ۱۳۷۳: ۷۷)

در خم زلف تو آن خال سیه دانی چیست؟ // نقطه دوده که در حلقه جیم افتاده ست (حافظ، ۱۳۹۳: ۷۰)

این تأثیرات در اشعار دیگر شاعران پارسی‌سرا نیز نمود یافته است، اما آوردن مثال بیشتر در این مجال نمی‌گنجد. باید گفت نه تنها فارسی‌زبانان، که شاعران عرب نیز از اشعار یکدیگر استقبال کرده‌اند. اینک نمونه‌ای می‌آوریم:

وقوفاً بها صبحی علی مطیهم // یقولون لاتهلک اسی و تجمل (امروالقیس به نقل پارسا، ۱۳۹۵: ۱۰۷)

وقوفاً بها صبحی علی مطیهم // یقولون لاتهلک اسی و تجلد (طریقه بن عبد به نقل همان)

□ اقتباس‌ها از اشعار خاقانی شروانی

خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ق) شاعری استاد در عرصه شعر پارسی است و بر بسیاری از شاعران هم‌دوره و پس از خود اثر گذاشته است. برای نشان دادن این اثر دو نمونه می‌آوریم:

خاقانی:

مرد که با عشق دست در کمر آید // گر همه رستم بود ز پای در آید

حافظ:

بر سر آنم که گر ز دست بر آید // دست به کاری زخم که غصه سر آید (دشتی، ۱۳۹۲: ۱۲۲)

خاقانی:

اهل بر روی زمین جستیم نیست // عشق را یک نازنین جستیم نیست

مولوی:

غیر عشقت راه‌بین جستیم نیست // جز نشانت همنشین جستیم نیست (همان: ۹۷)

از دیگر شاعرانی که تحت تأثیر سروده‌های خاقانی، اعم از قصیده و غزل قرار گرفته‌اند، می‌توان جمال عبدالرزاق اصفهانی (د. ۵۸۸ ق)، سعدی (۶۰۶-۶۹۰ ق)، حسن کاشی (قرن هفتم و هشتم)، امیر خسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ق)، و جامی (۷۹۳-۸۷۱ ق) را نام برد. با آنکه قصاید خاقانی بر خلاف غزلیات وی آکنده از مغلق‌گویی و پیچیدگی است، با این حال بسیاری از شاعران قصاید

او را استقبال کرده‌اند. برای مثال «سید رضا باقریان موحد» در کتاب «بازتاب مرآت‌الصفای خاقانی در ادب فارسی»، ۱۱۰ قصیده را که به اقتفای قصیده:

مرا دل پیر تعلیم است و من طفل زباندانش // دم تسلیم سرعشر و سر زانو دبستانش (خاقانی، ۱۳۹۳: ۲۰۹)

سروده شده‌اند، جمع‌آوری کرده است. این کتاب به سال ۱۳۹۲ توسط نشر سخنوران به چاپ رسیده است. از میان قصاید استقبالی مرآت‌الصفای، به نقل بیتی از قصیده جامی بسنده می‌کنیم:

سخن آن بود کز اول نهاد استاد خاقانی // به مهمانخانه گیتی پی دانشوران خوانش (حکمت، ۱۳۶۳: ۱۱۹)

همچنین باید گفت مهارت خاقانی در سرودن به حدی بوده است که شاعران بسیاری خود را به او تشبیه کرده‌اند و برای نشان دادن توانایی یا تعریف، خود یا دیگر شاعران را همتای او می‌دانستند. مثلاً مؤلف احسن‌التواریخ، در معرفی خواجه حسین ثنایی (د. ۹۹۵ قمری) آورده است: «... خاقانی عصر خود است و کسی را با او سنجیدن و کفو او دانستن بی‌انصافی است» (فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۶۲: ۲۰۰) برای دیدن موارد بیشتر رجوع کنید به: سلطان اقلیم سخن، ص ۱۰۹ و ۱۱۰

استقبال‌ها از حبسیه خاقانی

خاقانی حبسیه‌ای مشهور داد به مطلع:

صبحدم چون کله بندد آه دودآسای من // چون شفق در خون نشیند چشم شب‌پیمای من (خاقانی، ۱۳۹۳: ۳۲۰)

این حبسیه نیز هم‌چون دیگر اشعار خاقانی مورد توجه و استقبال شاعران قرار گرفته است. تا کنون پنج شاعر که قصیده خاقانی را استقبال کرده‌اند، شناسایی و معرفی شده است که در ادامه ذکر می‌کنیم:

۱. فصیحی هروی:

صبحدم چون در خروش آمد دل شیدای من // چرخ را بنشانند در خون چشم شب‌پیمای من (به نقل از قیصری، ۱۳۷۲: ۱۰۷)

۲. کمالی خراسانی:

از درون سینه می‌ناید برون آوای من // شد گره فریاد من از خشم من در نای من (به نقل از پارسا، ۱۳۹۵: ۱۱۱)

۳. ملا محمود بیخود:

بس که شد دنبال محمل این دل شیدای من // گرد دامان جنون شد تربت صحرای من (به نقل همان)

۴. حسن کاشی:

هر سحر کز موج این دریای گوهرزای من // گوهر معنا دهد فکر فلک‌پیمای من (به نقل از کاملی، ۱۴۰۰: ۴۵)

۵. ابن حسام خوسفی:

دوش در بستان‌سرای طبع نظم‌آرای من // خضر معنی آب خورد از چشمه خضرای من (به نقل از همان منبع)

پیشینه پژوهش

قصیده فصیحی را پیش از این ابراهیم قیصری مقایسه نموده است. (ر.ک: کتاب پاژ، ش اول، تابستان ۱۳۷۲) قصیده کمالی نیز کامل در دسترس نیست. (ر.ک: همان) قصیده بیخود را نیز در مقاله‌ای، احمد پارسا بررسی و مقایسه کرده است. (ر.ک: سلطان اقلیم سخن، مقایسه دو چامه خاقانی و ملا محمود بیخود، ۱۳۹۵) قصاید حسن کاشی و ابن حسام را نیز علی کاملی، پیش از این بررسی و سنجش نموده است. (ر.ک: فصلنامه قلم، ش ۱۶، بهار ۱۴۰۰)

در این پژوهش به بررسی قصیده‌ای دیگر که در اقتفای حبسیه خاقانی سروده شده می‌پردازیم.

حبسیه خاقانی و قصیده سلیم تهرانی

سلیم تهرانی از شاعران مشهور سبک هندی‌ست که در سال ۱۰۵۷ هجری قمری درگذشته است. در میان قصاید سلیم، قصیده‌ای وجود دارد به مطلع:

عاقبت گردید از طبع غرورافزای من // نقطه قاف قناعت، دانه عنقای من (سلیم تهرانی، ۱۳۸۹: ۳۴۳)

سلیم این قصیده را به اقتفای قصیده حبسیه خاقانی سروده است. در این مجال به بررسی این دو قصیده از دو لحاظ فرم و محتوی می‌پردازیم، کمی هم راجع به ویژگی‌های سبکی سروده سلیم تهرانی سخن خواهیم گفت.

۱. فرم

۱.۱. قالب، وزن و بحر

قالب هر دو سروده قصیده است، و وزن هر دو «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» در بحر «رمل مثنی محذوف» می‌باشد، یعنی موسیقی بیرونی هر دو سروده یکسان است. قصیده خاقانی ۶۵ بیت و قصیده سلیم تهرانی ۳۵ بیت دارد.

۲.۱. قافیه، ردیف و حرف روی

هر دو قصیده دارای ردیف اسمی -واژه «من»- هستند. حرف روی واژگان قافیه دو قصیده نیز «الف» و حرف وصل «ی» است. دو سروده از نظر موسیقی کناری نیز یکسان هستند. واژگان قافیه نیز اغلب مشترک و برخی نیز غیر مشترک هستند.

۱.۲.۱. قوافی مشترک دو سروده

در دو سروده، قوافی زیر مشترک هستند:

صفرا، استغنا، یکتا، غوغا، سودا، شب‌ها، اعضا، فردا، پا، صحرا، بالا، جا، مولا
ضمن آنکه برخی قوافی دو قصیده نیز مرکبند و تنها در یک جزء مشترک:

سلیم: غرورافزا/ خاقانی: جان‌افزا

سلیم: معنی‌ها/ خاقانی: شب‌ها

سلیم: سیما/ خاقانی: زحل‌سیما

سلیم: سرتاپا/ خاقانی: پا

سلیم: خون‌پالا/ خاقانی: می‌پالا

سلیم: برق‌آسا/ خاقانی: دودآسا، گیاآسا

سلیم: جا/ خاقانی: محنت‌جا

باید گفت با توجه به تعداد کم ابیات قصیده سلیم تهرانی، اکثر قریب به اتفاق قوافی با قوافی سروده خاقانی مشترک هستند.

۲.۲.۱. قوافی غیرمشترک

در دو قصیده، قوافی غیرمشترکی وجود دارند که تعداد آنها در قصیده خاقانی با توجه به بیشتر بودن تعداد ابیات، بسیار بیشتر از قصیده سلیم است:

۱.۲.۲.۱. قوافی مختص قصیده خاقانی

این قوافی تنها در سروده خاقانی آمده‌اند:

شب پیما، دروا، زمین اندا، اژدرها، جانفرسا، دانا، زمین پیما، خارا، دندان خا، صورآوا، مأوا، بینا، یلدا، نکبا، عیسی‌زا، دهان‌آلا، برنا، پهلوسا، اعدا، خضرا، پروا، سخن پیرا، بیضا، گرما، اجزا، رعنا، بویا، پیدا، دیبا، همتا، عمل فرما، استقصا، آبا، والا، ترسا، دریا، منشا، ماما، صهبها، حمرا، غزا، جوزا، عذرا، اقضا و ملجا

۲.۲.۲.۱. قوافی مختص سروده سلیم

این قوافی نیز تنها در سروده سلیم تهرانی دیده می‌شوند:

عنقا، کالا، احیا، رطب حلوا و جبین‌آرا

در سروده سلیم که سبک هندی دارد، پنج قافیه، در ۱۷ بیت تکرار شده‌اند و این نشان‌دهنده یکی از ویژگی‌های سبکی قصیده اوست؛ آنکه تکرار قوافی در اشعار سبک هندی امری طبیعی و رایج است و اصلاً هنرنمایی شاعر به حساب می‌آید، چرا که شاعران این سبک مضمون سازی با یک قافیه در چند بیت را هنر شاعری محسوب می‌کردند. سلیم در این قصیده ۶ بیت با قافیه پا (و سرتاپا)، ۴ بیت با قافیه اعضا، ۳ بیت با قافیه مینا، و هر کدام ۲ بیت با قوافی مولا و صحرا سروده است.

۱. محتوی

محتوای دو قصیده کاملاً متفاوت است: قصیده خاقانی درونمایه شکایت از حبس و گله از فلک و سرنوشت دارد، اما قصیده سلیم همانند قصاید حسن کاشی و ابن حسام، در مدح حضرت علی (ع) سروده شده است. وجود سه قصیده کاشی، ابن حسام و سلیم که از قرن هشتم تا یازدهم هجری را شامل می‌شود، نشان‌دهنده گرایش مردم ایران به مذهب تشیع است و دلیل این امر تبلیغات صفویان درباره این مذهب و پس از آن رسمی شدن مذهب شیعه در ایران است.

شاید تنها وجه اشتراک دو قصیده در مضمون، آنجا باشد که دو شاعر از وضع زندگی خود شکوه سر می‌دهند.

قصیده سلیم تهرانی که از شاعران معروف سبک هندی به شمار می‌رود، پر است از ابیاتی که کاملاً ویژگی سبکی در آن‌ها نمایان است؛ برای مثال، چند نمونه می‌آوریم:

درخور آمید من، کامی ندارد آسمان // از ترنج سبز او کی بشکند صفرای من (سلیم تهرانی، ۱۳۸۹: ۳۴۳)

یا

از غرور طبع باشد گر سخن کم می‌کنم // هست خاموشی فغان گوش استغنائی من (همان)

و

کار من رنگی ز انفاس مسیحا برنکرد // همچو شمع کشته، آتش می‌کند احیای من (همان)

در اکثر ابیات قصیده سلیم، پیچیده‌گویی و مضمون‌یابی سبک هندی مشهود است. ضمن آنکه قصیده سلیم با وجود اینکه موضوعی دینی دارد، لکن همانند قصاید بیخود، کاشی و ابن حسام نیست و از تلمیحات قرآنی و آیینی تقریباً تهی مانده است. بیشتر قصیده این شاعر سبک هندی را شکوه از بخت و غم شکل داده است و این مسئله ناشی از اوضاع سخت و غربت غم‌انگیزی بوده است که بخش بسیاری از شاعران ایرانی که در دوره رواج سبک هندی، به هند می‌رفته‌اند با آن دست به گریبان بودند.

□ نتیجه‌گیری

اقتباس از اشعار دیگر شاعران که در اصطلاح اهل ادب «اقتفا» نامیده می‌شود، در ادب فارسی و دیگر ملل از دیرباز رایج بوده است. در این بین، اشعار خاقانی شروانی که از نامورترین سرایندگان فارسی‌زبان به شمار می‌رود، همواره مورد توجه شاعران هم‌عصر یا پس از او بوده است. یکی از قصاید خاقانی به مطلع:

صبحدم چون کله بندد آه دودآسای من // چون شفق در خون نشیند چشم شب‌پیمای من

مورد استقبال چندین شاعر قرار گرفته است. تاکنون اقتباس‌های فصیحی هروی، ملا محمود بیخود، حسن کاشی و ابن حسام خوسفی از این قصیده بررسی شده است. در این مقاله به بررسی سروده سلیم تهرانی که یکی از اقتباس‌ها از قصیده خاقانی‌ست، پرداخته‌ایم. این دو قصیده در زمینه فرم و تا حدی محتوی با یکدیگر اشتراک دارند و تفاوت آنها در موضوع آنهاست؛ قصیده سلیم جنبه دینی دارد و در ستایش یکی از بزرگان دین است، اما قصیده خاقانی، در موضوع حبسیه و شکوه از روزگار و اهل آن سروده شده است.

فهرست منابع

- ۱) پارسا، سید احمد. (۱۳۹۵). سلطان اقلیم سخن (ده مقاله درباره خاقانی). چاپ اول. تهران: تیرگان .
- ۲) حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۳). دیوان غزلیات. بر اساس نسخه قزوینی و غنی. چاپ یازدهم. تهران: گلی.
- ۳) حکمت، علی اصغر. (۱۳۶۳). جامی. چاپ اول. تهران: توس.
- ۴) خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل. (۱۳۹۳). دیوان اشعار. به تصحیح ضیاء‌الدین سجادی. چاپ یازدهم. تهران: زوار.
- ۵) دشتی، علی. (۱۳۹۲). خاقانی شاعری دیرآشنا. چاپ ششم (اول ناشر). تهران: زوار.
- ۶) رودکی سمرقندی، ابوعبدالله. (۱۳۷۳). دیوان اشعار. بر اساس نسخه سعید نفیسی. چاپ اول. تهران: نگاه.
- ۷) سعدی شیرازی، مصلح‌الدین. (۲۵۳۵). کلیات سعدی. به تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: چاپ خانه بروخیم.
- ۸) سلیم تهرانی، محمدقلی. (۱۳۸۹). دیوان اشعار. به تصحیح محمد فهردان. چاپ اول. تهران: نگاه .
- ۹) سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (بی‌تا). دیوان اشعار. به کوشش پرویز بابایی. با مقدمه بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: نگاه.
- ۱۰) عبید زاکانی، نظام‌الدین عبدالله. (۱۳۹۸). دیوان اشعار. چاپ چهارم. قم: ژکان .
- ۱۱) فخرالزمانی قزوینی، ملا عبدالنبی. (۱۳۶۲). تذکره میخانه. تصحیح احمد گلچین معانی. چاپ سوم. تهران: اقبال.
- ۱۲) قیصری، ابراهیم. (۱۳۷۲). بئالشکوائی دو شاعر (خاقانی و فصیحی). کتاب پاژ. شماره اول. تابستان.
- ۱۳) کاملی، علی. (۱۴۰۰). مقایسه حبسیه خاقانی با دو سروده از حسن کاشی و ابن حسام خوسفی. فصلنامه قلم. شماره ۱۶. بهار.

Comparison of Khaqani Shervani's imprisonment with an ode by Salim Tehrani (d. 1057 AH)

Ali Kameli ¹, Sohail Qara Jahormi ²

¹ Bachelor's student of Persian language and literature education, Farhangian University of Kurdistan

² Bachelor students in the field of teaching Persian language and literature of Farhangian University of Kurdistan

Abstract

Adaptation of poems by other composers, which is called "aqtfā" in the literary term, has had a long history in Persian and Arabic literature. Many poets have written poems like the poems of great poets before them. Meanwhile, Khaqani Shervani, the great Persian poet, is one of the composers who had a great influence on the poets after him. In this research, we will examine and compare the poem of Khaqani Shervani's famous imprisonment: "In the morning, when my hat is closed, my head is quiet" with one of the poems of Salim Tehrani, a well-known poet of the Indian style, which is in praise of Hazrat Ali (a.s.) and is based on Khaqani's poem. It has been written, we have said. The results indicate that Salim Tehrani was influenced by Khaqani in the form department; But his ode is completely different from Khaqani's imprisonment in terms of style and subject matter. The existence of such researches will lead to more knowledge of Khaqani's poems and the influence of these poems on the composers after him.

Keywords: Khaqani, Salim Tehrani, poem, comparison.
